

Problem produkcji rzemieślniczej w śląskich grodach
kasztelańskich z XI-XII wieku

Badania archeologiczne, prowadzone w Polsce w okresie powojennym, koncentrowały się w znacznej mierze na grodach z okresu formowania się państwa wczesnopiastowskiego, takich jak Gdańsk, Kruszwica, Legnica, Niemcza, Opole, Płock, Poznań, Wrocław. Duża ilość i znaczna różnorodność znajdujących w trakcie tych badań zabytków nie pozostały bez wpływu na kształt powstałej wówczas teorii, według której większe grody piastowskie z XI-XII wieku były zamieszkiwane przez przedstawicieli wszystkich niemal grup społeczno-zawodowych ówczesnego społeczeństwa, w tym licznych rzemieślników i kupców, oraz pełniły rolę ośrodków gospodarczych i politycznych stanowiąc specyficzny typ miasta przedlokacyjnego. Wizja ta okazała się tak przekonująca, że stawała się nierzadko "akuszerką" obserwacji czynionych w trakcie badań archeologicznych. Wyparła ona dawne teorie o militarno-administracyjnym charakterze organizacji grodowej.

Spróbujmy zastanowić się nad jednym z aspektów dotychczasowej teorii "grodu-miasta" i zbadać, w jakim stopniu opinie lokalizujące w obrębie grodów liczne warsztaty rzemieślnicze, są uzasadnione. Spróbujemy również określić status społeczno-zawodowy mieszkańców grodów. Problem ten będziemy rozpatrywać w dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, czy wielkość i jakość wytwórczości mającej miejsce w grodach odpowiadała ranga produkcji rzemieślniczej. Po drugie, czy teoria "grodu-miasta" pozostaje zgodna z funkcjami pełnionymi przez grody w organizacji gospodarczej państwa wczesnopiastowskiego oraz realiami archeologicznymi.

Kiedy możemy mówić o istnieniu w danym miejscu w przeszłości warsztatu rzemieślniczego, w oparciu o jakie znaleziska i według jakich kryteriów? Większość autorów zajmujących się problematyką rozwoju rzemiosła we wczesnym średniowieczu jest

zdania, że odnalezienie ewidentnych pozostałości pracowni rzemieślniczej jest bardzo trudne i zdarza się jedynie sporadycznie.¹ O dawnym usytuowaniu miejsca produkcji wnioskowano zwykle w oparciu o liczniejsze niż przeciętnie znaleziska surowca, półfabrykatów, narzędzi, wyrobów. Kryterium ilościowe uzupełniały, prowadzone w trakcie eksploracji obserwacje materialnych pozostałości urządzeń pracowni, czy też specyficznych układów zabytków. W niektórych przypadkach wystarczało zaledwie jedno lub kilka znalezisk dla wysunięcia hipotezy o istnieniu w grodzie pracowni rzemieślniczej,² niekiedy źródłem podobnych twierdzeń były już nawet nie same znaleziska, lecz funkcjonujący wówczas w archeologii wczesnośredniowiecznej model grodu-miasta.³

Nie znamy dokładnie mechanizmu powstawania warstw na stanowiskach grodowych, wielowarstwowych. Odkrycia z Gdańska, Opola, a szczególnie z przebadanego na znacznej powierzchni Haithabu, dowiodły, że w orbicie warstw zachodziły w czasie ich użytkowania znaczne przemieszczenia przedmiotów. Fragmenty ceramiki z tego samego naczynia były niekiedy rozrzucone w odległościach dochodzących do kilkudziesięciu metrów. Niektóre skupiska przedmiotów mogły zatem powstawać wskutek przypadku, jeżeli były natomiast wynikiem celowej działalności ludzkiej, to sam fakt ich wystąpienia nie rozstrzyga, czy mamy do czynienia ze śladami pracowni zamieszkałego w grodzie rzemieślnika, pozostałością krótkotrwałej działalności wędrownego rzemieślnika, czy wreszcie z efektem wytwórczości "amatorskiej" przeznaczonej głównie na własne potrzeby.⁴ Sądzę, że liczba znalezisk może odzwierciedlać wielkość i rodzaj prowadzonej w danym miejscu produkcji, wobec wspomnianych wyżej przemieszczeń lepiej jest jednak brać pod uwagę liczbę znalezisk z przestrzeni całej odkrytej w danym wykopie warstwy. Ponieważ wiemy, że odkrywane dotychczas ewidentne pracownie rzemieślnicze charakteryzowały się występowaniem znacznej ilości zabytków, dla określenia skali produkcji prowadzonej w obrębie obwarowań należałoby, moim zdaniem, porównać ilości znalezisk z domniemanych pracowni grodowych z analogicznymi liczbami znanymi z ewidentnych pracowni. Dla Śląska stało się to możliwe w przypadku najpełniej opublikowanych stanowisk:

Opola-Ostrówka i Wrocławia-Ostrowa Tumskiego, gdzie badano wnętrza grodów oraz Wrocławia-Starego Miasta (osada otwarta), gdzie wśród trzech wykopów (nry II, V, VI), szczególnie w wykopie VI wystąpiły wyraźne ślady pracowni skórnicych i szklarskich.

Proste porównanie liczby zabytków związanych, na przykład ze skórnictwem nie rozwiązałoby problemu, gdyż liczba ta może być znaczna nie tylko ze względu na prowadzoną dawniej działalność produkcyjną, ale również ze względu na dużą powierzchnię wykopu, grubość warstwy, intensywność jej użytkowania. I tak na przykład, w Opolu, znaczne liczby zabytków znajdowane przy domu nr 6 w warstwie B spowodowały, że zależnie od opracowywanego zagadnienia można było w nim widzieć wytwórnię prześlików, miejsce ożywionej wymiany handlowej, dom rycerza itp. Tymczasem przeprowadzona przez W. Hołubowicza analiza rozrzutu ceramiki wykazująca jej znaczne zagęszczenie przy wspomnianym domu pozwoliła stwierdzić, że było to po prostu miejsce gromadzenia odpadków, stąd tak duże skupienie różnego rodzaju przedmiotów.⁵ Analiza ilości zabytków w kontekście ilości fragmentów ceramiki zawartych w tej samej warstwie pozwala uniknąć tego rodzaju błędów w interpretacji. Stosunek liczby zabytków, na przykład "skórnicych", do ilości ceramiki w danej warstwie daje nam pewien uniwersalny wskaźnik występowania danego typu zabytków, przy założeniu, że ceramika jako masowo występujący materiał zabytkowy, znajdowany niemal zawsze tam, gdzie żył i pracował człowiek, odzwierciedla intensywność użytkowania danego terenu znacznie lepiej aniżeli grubość, czy objętość warstwy kulturowej. Stąd wprowadzone tylko i wyłącznie dla porównania skali produkcji na wyżej wymienionych stanowiskach pojęcie częstości występowania zabytków to jest ilości zabytków związanych z danym rzemiosłem przypadającej na 1000 fragmentów ceramiki znalezionej w tej samej co owe zabytki warstwie. Dla uniknięcia sztucznego zaniżenia tego wskaźnika, jakie mogłoby nastąpić, gdyby zabytki związane z danym działem produkcji koncentrowały się na przykład jedynie na 100 m² wykopu, który miał powierzchnię 1000 m², przyjąłem za podstawę obliczeń nie całą ilość ceramiki z warstwy kulturowej, lecz średnia ilość ceramiki przypadająca na 100 m² wykopu, a znalezionej w danej warstwie. Te

100 m² stanowi w moim założeniu hipotetyczny zasięg rozrzutu zabytków związanych z produkcją danej pracowni. Otrzymany wykres potwierdza, że zabytki "skórnicze" występowały w wykopie VI na Starym Mieście znacznie częściej, aniżeli w wykopach grodowych (ryc. 3). Należy go jednak interpretować w korelacji z innymi, nie dającymi się wyrazić za pomocą liczb, obserwacjami z poszczególnych wykopów. Jest to na przykład spostrzeżenie, że jako surowiec skórniczy występuje w grodach najczęściej skóra stara, co wskazuje, że działalność wytwórcza grodzian mogła organicznie się jedynie do napraw i produkcji na własne potrzeby, produkcji, która nie miała na celu konkurencji z wytwórczością osad przygrodowych specjalizujących się w różnych działach produkcji rzemieślniczej.

Nie byli to zatem rzemieślnicy, ale raczej rycerstwo trudniące się "amatorską" wytwórczością, na co zdaje się wskazywać także znaczna częstota występowania militariów i oporzędzenia jeździeckiego (ryc. 5). Zamieszkiwali oni w grodzie wraz z rodzinami o czym świadczą znajdowane liczne sprzęty gospodarstwa domowego i zabawki. Kobiety trudniły się przedziałnictwem i tkactwem (ryc. 4).

Badania przeprowadzone na grodach śląskich, mimo wciąż niedostatecznego stopnia publikacji pozwalają także na kilka innych, ogólnych, niemniej ważnych dla nas konkluzji. Jednym z filarów teorii grodu-miasta jest gęsta zabudowa odkrywanych grodów. Rzeczywiście, w grodach śląskich o większym znaczeniu politycznym (np. Głogów, Legnica, Niemcza, Opole, Racibórz, Wrocław) mamy do czynienia z gęstą zabudową. W przypadku grodów mniejszych (Strzegom, Ryczyn) tworzyła ona pas ciągnący się wzdłuż wałów obronnych. Znaczną część powierzchni użytkowej grodu zajmowały domy mieszkalne, wystąpiły jednakże również ślady budynków gospodarczych. W kilku przypadkach były to stajnie (Głogów, Legnica, Opole, Wrocław), nieco częściej magazyny na zboże (Cieszyn, Legnica, Niemcza, Opole, Wrocław). Spichrze służyły prawdopodobnie przechowywaniu zboża pochodzącego z danin okolicznej ludności. Przemawia za tym fakt, że w spichrzach z grodu wrocławskiego wystąpiły zboża z wielu różnych pól uprawnych, co wykazała analiza towarzyszących im chwastów.⁶ W centrum grodu legnickiego natrafiono na spichlerz, który także zawierał rozmaite gatunki zbóż.⁷ W Niemczy,

w obrębie 5 magazynów z X i XI wieku zachowało się kilkaset kilogramów zboża.⁸

Interesująca dla rozważanego problemu jest także zauważona przez W. Hołubowicza w grodzie opolskim możliwość istnienia zespołów zabudowań składających się z domu mieszkalnego i budynku gospodarczego. Podobne zespoły stwierdzono w grodzie strzegomskim.⁹ Niekiedy, jak we Wrocławiu, część mieszkalna i gospodarcza mieściły się w jednym budynku.¹⁰

Powierzchnia wnętrza śląskich grodów kasztelańskich wahała się od 0,5 do 1,3 ha. Jedynym wyjątkiem jest gród wrocławski, stolica prowincji śląskiej, który wraz z obwarowanym podgrodziem liczył około 6 hektarów powierzchni. Powierzchnia grodu opolskiego wynosiła około 0,75 ha. Zdaniem W. Hołubowicza, mieścił on w XII wieku od 100 do 160 budynków. Zakładając, jak czyniono to dotychczas, że na 1 zabudowanie przypadalo 5 mieszkańców, liczbę mieszkańców grodu opolskiego należałoby oszacować na około 800 osób. Również w Legnicy, gdzie mamy do czynienia z gródkiem (0,1 ha - 150 osób) oraz obwarowanym podgrodziem (1,1 ha - 700 osób) liczba mieszkańców rekonstruowana była podobnie. Według analogicznych szacunków obwarowane podgrodzie niemczańskie miało liczyć około 1000 mieszkańców. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że na terenie obwarowanym znajdowały się również wspomniane wyżej budynki gospodarcze, a w niektórych przypadkach także kościół grodowy, to gęstość zaludnienia, obliczana przeważnie w wysokości około 1000 osób na 1 ha powierzchni, może, moim zdaniem, ulec zmniejszeniu nawet o połowę. Jednak 500 osób na 1 ha nadal stanowi znaczną ilość w porównaniu z gęstością zaludnienia średniowiecznych miast niemieckich (100-140 osób na 1 ha), czy hiszpańskich (200 osób na 1 ha) Dwustu mieszkańców na 1 hektar przypadalo również w średniowiecznej Lubecie.¹¹ Tak znaczne zagęszczenie ludności wewnątrz grodów śląskich, wąskie ulice, wszystko to utrudniało znacznie prowadzenie na szerszą skalę działalności produkcyjnej. Jest to zatem kolejny fakt przemawiający za hipotezą o pozarzemieślniczej sferze zajęć mieszkańców grodów. Sugerują to również względy militarne (strategiczne).

W relacji Galla o obronie Głogowa z 1109 roku czytamy, że grodzianie dla lepszej obrony "se ipsos per portas et turres dividunt".¹² Prócz bram i wież bronili oni zapewne i wałów, na

wyznaczonych odcinkach. Przyjmując, że jeden wojownik mógł skutecznie bronić 3-5 metrowego odcinka umocnień¹³, należy uznać, że dla obrony wałów grodu opolskiego, który w proponowanej rekonstrukcji liczy sobie około 250-300 metrów, niezbędna była załoga złożona z 60 do 100 mężczyzn. Na ich długostrwały pobyt w grodzie wskazują ślady zamieszkiwania z rodzinami. Jeżeli na każdego z nich przypadła jedna budowla mieszkalna i jedno zabudowanie gospodarcze, choćby niewielkie, to spośród obliczonych dla Opola 100-160 budynków, nie pozostawałby ani jeden dla wspomnianych przez niektórych autorów kupców i rzemieślników.¹⁴

Na wojskowy charakter zajęć mieszkańców grodu wskazują także licznie znajdowane militaria. Szczególnie widoczne stało się to w przypadku przebadanego w 55 procentach grodu opolskiego, gdzie elementy uzbrojenia wystąpiły w takiej ilości, że spowodowało to konieczność weryfikacji dotychczasowych opinii o pozycji społecznej jego mieszkańców. W najnowszym opracowaniu militariów opolskich jest już bowiem mowa o tym, że "znaczny jego obszar zamieszkiwali członkowie drużyny wojskowej o niezbyt wysokich kwalifikacjach rzemieślniczych".¹⁵ Militaria wystąpiły także na terenie innych grodów śląskich, lecz brak szerszych badań spowodował, że są to na ogół znaleziska pojedyncze, pozbawione kontekstu. Rycerstwo grodowe, pełniące służbę wojskową, odgrywające także pewną rolę w egzekucji danin, zajmowało się niewątpliwie także produkcją na skalę "domową". Ślady tego rodzaju działalności, uchwytnie archeologicznie, różnią się jednak, moim zdaniem, zarówno ilością, jak i jakością od śladów produkcji rzemieślników "zawodowych". Wskazują na to nie tylko różnice w częstotliwości występowania zabytków. Mimo tak znacznego stopnia przebadania grodów w Głogowie, Legnicy, Niemczy, Opolu i Wrocławiu nadal nie posiadamy informacji o odkryciu ewidentnej pracowni rzemieślniczej.

Źródła pisane nie mówią nam zbyt wiele o rycerstwie grodowym. Już od czasów Mieszka I istniała niewątpliwie instytucja drużyny. Związek rycerstwa z grodami wynika w sposób pośredni z opisu Galla, który wylicza ilość pancernych i tarczowników Bolesława Chrobrego według poszczególnych grodów. Dla rycerstwa grodowego były zapewne owe wspomniane w Kronice

Gallowej biesiady, podczas których namiestnicy Bolesława Chrobrego rozdzielali szaty i inne dary królewskie.¹⁶ Również "cives" gnieźnieńscy, którzy zostali obdarowani szatami i końmi przez Bolesława Krzywoustego z okazji jego powrotu z pielgrzymki na Węgry są prawdopodobnie przedstawicielami rycerstwa grodowego.¹⁷ Jak bardzo pojęcie grodu wiązało się z zawodem rycerskim ukazuje fragment dokumentu z 1224 roku mówiący o wsiach należących do "milites, qui dicitur pogrodschi"¹⁸ oraz fakt, że dla Galla zagłada rycerstwa z grodu w Kruszwicy była równoznaczna z zamiana grodu w "pustynię".¹⁹

Moment zaniku systemu drużynniczego część historyków wiąże z 1 połową XI wieku, inni skłonni są umieszczać go w 2 połowie XII lub początkach XIII wieku. Na przelomie XII i XIII wieku łączyło się to z uposazaniem rycerstwa grodowego w majątki ziemskie. Najwcześniej majątki ziemskie otrzymywało rycerstwo wyższe (urzednicy aparatu administracyjnego), co miało miejsce być może już w wieku XI, a na większą skalę w 1 połowie XII wieku. Natomiast w 2 połowie XII wieku i w początku wieku XIII miały miejsce liczne nadania na rzecz drobnego rycerstwa. Wspomina o tym, mówiąc o czasach "dawnych", to jest o 2 połowie XII wieku, Księga Henrykowska.²⁰ Wielu przedstawicieli możnowładztwa jeszcze w XII wieku podkreślało w dokumentach swój związek z grodem i dopiero w 1 połowie XIII wieku imię rycerza łączone jest z nazwą posiadłości wiejskiej.²¹ Wraz z rozkładem organizacji grodowej traciły swą dotychczasową funkcję i znaczenie grody kasztelańskie, co jeszcze wyraźniej wskazuje, że ich dotychczasowa egzystencja wiązała się z rolą administracyjno-skarbową, a nie z odbywającą się w ich obrębie produkcją i wymianą.

W źródłach archeologicznych wyrazem tych przemian jest rozrzedzenie się zabudowy w obrębie umocnień (Opole - poł. XII w.) lub jej ostateczna likwidacja wskutek założenia cmentarza (Głogów - początek XIII w.), czy też rozpoczęcia budowy obiektu sakralnego (Głogów - początek XIII w.) lub zamku (Cieszyn, Grodziec, Legnica, Opole, Otmuchów, Racibórz, Świny, Wrocław - 1 połowa XIII w.). Następstwem opuszczenia grodów przez rycerstwo był upadek ich znaczenia. Na radzie, która odbyła się w 1254 roku we Wrocławiu była mowa także

"de destructione castris", a zatem o rozbiórce zbędnych już grodów.²² Teren grodów w niektórych przypadkach przeszedł ostatecznie w ręce Kosciola (Głogów, Wrocław), niektóre popadły w całkowitą ruinę i zapomnienie (Bytom Odrzański, Bolesławiec, Ryczyn, Żagan).

Sądze, że w świetle wszystkich wyżej opisanych danych, szczególnie danych wykopaliskowych, nie można "stwierdzić z całą pewnością, że rzemiosło było tu (w Opolu) głównym, a nawet prawie wyłącznym zajęciem mieszkańców"²³, bądź, że wśród mieszkańców grodu opolskiego "najliczniejsi byli rzemieślnicy", a osada miała "charakter rzemieślniczo-handlowy".²⁴

Wydaje się zatem, że śladów warsztatów rzemieślniczych należy poszukiwać poza obwarowaniami. Niestety, badania archeologiczne skoncentrowane wewnątrz grodów i obwarowanych podgrodzi dotknęły w niewielkim jedynie stopniu ich zaplecza gospodarczego. Najszerzej zostały przebadane osady produkcyjne w pobliżu grodu wrocławskiego. W Głowie, podczas badań prowadzonych na lewym brzegu Odry odkryto dwie osady z XI-pol. XIII w. z licznymi śladami produkcji hutniczokowskiej, obróbki metali nieżelaznych i szkła.²⁵ Rozwinięta produkcja hutniczo-kowska miała miejsce również w przygodowych osadach w Bytomiu Odrzańskim i Sadowlu. Na służebny charakter przygodowej osady Sadowla wskazuje także jej historyczna nazwa - Czeladz.²⁶ Badania ostatnich lat dowiodły, że ubóstwo znalezisk z osad otwartych XI-XII ww. wynikało w głównej mierze z niewielkiego stopnia ich przebadania.

Podsumowując powyższe rozważania organicznie się jedynie do kilku ogólnych uwag, które, jak sądze, są uzasadnione zarówno przez źródła archeologiczne, jak i historyczne:

1. Organizacja grodowa powstała w X-XI wieku jako system obrony przyłączonej do państwa piastowskiego prowincji śląskiej. Stanowiła ona zarazem aparat umożliwiający władzy utrzymywanie w posłuchu ludności prowincji oraz egzekwowanie danin i posług, z których sześć służyła utrzymaniu załóg grodowych.²⁷
2. Zespół obwarowany śląskich grodów kasztelańskich (za wyjątkiem Wrocławia) zamieszkiwany był w XI-XII wieku głównie

przez rycerstwo grodowe. Zaujmowało się ono także na niewielką skalę wytwórczością, szczególnie w okresie do połowy XI wieku, do momentu umocnienia organizacji kasztelańskiej i powstania zwartego systemu służebnych osad przygrodowych. Potwierdzone są ślady takiej "amatorskiej" działalności w zakresie obróbki skóry i ołowiu, zatem w dziedzinach nie wymagających szczególnych umiejętności. W niektórych przypadkach należy się także liczyć z przebywaniem w obrębie grodu czeladzi pracującej na określone zamówienie, bez możliwości rozwinięcia produkcji na skalę rzemieślniczą.

3. Produkcja rzemieślnicza, podobnie jak i szersza wymiana handlowa odbywały się głównie poza obrębem umocnień w osadach położonych w pobliżu grodu.

4. Jeżeli za podstawowe kryteria wyróżniające miasto od innych skupisk ludności uznamy:

- a) obecność elity skupiającej w swym ręku władzę polityczno-ekonomiczną nad społeczeństwem zamieszkującym dany ośrodek - funkcja zarządzania i kontroli
- b) istnienie fortyfikacji pełniących rolę ochrony tejże elity, a także części okolicznej ludności w razie bezpośredniego zagrożenia - funkcja militarna
- c) istnienie ośrodka kultu (kościół) i grupy kapłańskiej - funkcja kultuwo-ideologiczna
- d) zamieszkiwanie ludności zajmującej się produkcją niezbędnych wyrobów i świadczeniem usług - funkcja ośrodka produkcji i usług
- e) istnienie miejsca, w którym odbywała się wymiana handlowa (targu)
 - funkcja ośrodka wymiany dóbr produkcyjnych i wymiany informacji
 - to terminu miasto w okresie przedlokacyjnym na Śląsku mamy prawo używać jedynie w odniesieniu do całego zespołu osadniczego, tworzonego przez gród kasztelański i zespół bezpośrednio przy nim położonych osad produkcyjnych, targ i urządzenia typu komory celnej czy karczmy, a zatem do zespołu, który w przypadku Milicza określony został w dokumencie z 1249 roku nazwą burgum. Sam gród, sam zespół obwarowany (gród z obwarowanym podgrodzem) jest tylko elementem składowym miasta.

5. Momentem kończącym rozwój zespołu grodowego było najczęściej powstanie miasta lokacyjnego, często w innym miejscu niż gród i dotychczasowa osada targowa. Przez pewien czas oba organizmy współegzystowały lecz najczęściej konkurencja miasta lokacyjnego, zorganizowanego na innych zasadach zwyciężała, czemu sprzyjał rozkład systemu drużynniczego i organizacji wsi służebnych. Miasto lokacyjne łączyło w sobie wszystkie funkcje zespołu grodowego: funkcję kontroli (zamek, rada miejska), obrony (mury miejskie), produkcji (warsztaty rzemieślnicze), wymiany (targ), kultu (kościół).

Przypisy

- 1 Samsonowicz 1982, s.142; Kuza 1984, s.3-4; Donat 1985, s.331.
- 2 Szafranski 1983, s. 193
- 3 Hensel 1963, s.104; Rajewski 1968, s.36; Gediga 1983, s.63; Kuza 1984, s.4.
- 4 O różnicach pomiędzy śladami produkcji rzemieślnika osiadłego, a wędrownego ostatnio Christophersen 1980.
- 5 Hołubowicz 1956, s.263.
- 6 Kosina 1977, s.257-267.
- 7 Kaźmierczyk 1966, s. 676.
- 8 Kaźmierczyk 1973, s. 66 nn.
- 9 Bersu 1930, s.28-33.
- 10 Kaźmierczyk 1976, s. 71 nn.
- 11 Kuhn 1966, s. 335.
- 12 Gall, lib. III, c. 8.
- 13 Miśkiewicz 1964, s. 135, 226.
- 14 Gediga 1979, s. 76.
- 15 Wachowski 1984, s. 81.
- 16 Gall, lib. I, c. 15.
- 17 Gall, lib. III, c. 25.
- 18 KDSL., t. 3, nr 296, rok 1224.
- 19 Gall, lib. II, c. 5.
- 20 Księga Henrykowska, s. 60: "cum domini huius Slesiensis provinciae duces diversis in locis nobilibus et mediocribus haereditates et praedia distribuerunt".
- 21 Leciejewicz 1968, s. 176, przyp. 51
- 22 Sub, t. III, nr 124, s. 89-90

- 23 Maleczyński 1960, s. 172.
- 24 SSS, III, z. 2, s. 490
- 25 Lasota 1972, s. 73-85
- 26 SR, nr. 2065, 1288 rok
- 27 Tworzenie organizacji grodowej na przyłączonych terytoriach było przyjętym przez władców piastowskich sposobem ugruntowywania na danym terenie swej władzy. Po przyłączeniu Pomorza Gdańskiego Władysław Herman "civitates eorum infra terram et circa maritimo violenter occupavit suosque vastaldiones et comites in locis principalioribus et munitioribus ordinavit" (Gall, lib. II, c. 1; Modzelewski 1975, s. 131-133).

Literatura, wydawnictwa źródłowe:

Gall 1952

Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum, wyd. K. Maleczyński, MPH n.s., t. II, Krakow

KDSL, 1956-1964

Kodeks dyplomatyczny Śląska, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, t. 1-3, Wrocław

Księga Henrykowska, 1949

Księga Henrykowska, tłum. R. Grodecki, Poznan-Wrocław

SR 1875-1925

Regesten zur schlesischen Geschichte (w): Codex Diplomaticus Silesiae, Wrocław, t. VII, wvd. C. Grünhagen

SUB, 1984

Schlesisches Urkundenbuch, t. III, wvd. W. Irgang, Wien-Graz-Köln

Opracowania:

Bersu G., 1930

Der Breite Berg bei Striegau. Eine Burgwalluntersuchung. Teil I: Die Grabungen, Berlin

Christophersen A., 1980

Raw Material, Resources and Production Capacity in Early Medieval Comb Manufacture in Lund (w:) Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979-1980. New Series, vol. 3, s. 150-165.

Donat P., 1985

Zur Entwicklung der handwerklichen Produktion bei den Nordwestslawen (in:) Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse, Berlin, s.331-338.

Gediga B., 1979

Opole wczesnośredniowieczne w świetle badań na Ostrówku (w:) Kształtowanie się kultury wczesnopolskiej na Opolszczyźnie, s. 58-91, Opole

Gediga B., 1983

Z badań nad kulturą wczesnopolskich miast na Śląsku (w:) Studia z dziejów i kultury zachodniej Słowiańszczyzny, s.59-86, Poznań

Hensel W., 1963

Archeologia o początkach miast słowiańskich, Warszawa-Wrocław - Kraków

Hołubowicz W., 1956

Opole w wiekach X-XII, Katowice

Kazmierczyk J., 1966

Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku, Archeologia Polski, t.10, z.2, s.655-700.

Kazmierczyk J., 1974

Wyniki badań wykopaliskowych w Niemczy, pow. dzierzoniowski uzyskane w 1973 roku, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t.16, s. 66-71

Kazmierczyk J., 1976

Z problematyki badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t.18, s.71-73.

Kosina R., 1977

Wrocławskie spichrze z XI wieku - przyczynek do badań nad gospodarką regionu, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 25, z. 2, s.257-267.

Kunh W., 1966

Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, cz.1, Zeitschrift für Ostforschung, t.15, z.2, s.278-337.

Kuza A.W., 1984

Goroda w socialno-ekonomiczeskoj sistemie driwnieruskogo feo-

dalnego gosudarstwa X-XIII ww., *Kratkije Soobszczenija*, t.179, s. 3-11.

Lasota C., 1972

Wyniki dotychczasowych badań nad osadnictwem przedlokacyjnym lewobrzezowego Głogowa (w:) *Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki*, nr 2, s.73-86.

Leciejewicz L., 1968

Miasta Słowian północnopółabskich, Wrocław-Warszawa-Kraków

Maleczynski K., 1960

Śląsk w epoce feudalnej (w:) *Historia Śląska*, t. 1, cz.1, s.145-617, Wrocław

Miśkiewicz B., 1964

Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku, Poznań

Modzelewski K., 1975

Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X-XIII wiek, Wrocław

Rajewski Z., 1968

Głos w dyskusji (w:) I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, t.IV, Wrocław-Warszawa-Kraków

Samsonowicz A., 1982

Wytwórczość skórzana w Polsce wczesnofeudalnej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź

SSS, 1972

Słownik starożytności słowiańskich, t.III, z.2 - hasło "Opole"

Szafranski W., 1983

Plock we wczesnym średniowieczu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1983

Wachowski K., 1984

Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu (w:) *Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s.11-108.

Ryc. 1 Rekonstrukcja zespołu osadniczego Wrocławia z początku XIII wieku: A - zamek na Ostrowie; B - obwarowane podgrodzie; C - podgrodzie katedralne; D - zamek lewobrzeżny; E - targ stary z przyległą zabudowa; F - osada lewobrzeżna; G - osada żydowska; H - klasztor benedyktynów na Olbinie; I - klasztor augustianów "na Piasku"; K - targ osady lewobrzeżnej.

Najważniejsze obiekty: 1 - kaplica św. Marcina, 2 - katedra, 3 - kościół św. Idziego, 4 - kościół św. Piotra i Pawła, 5 - pałac biskupi, 6 - kościół i szpital św. Ducha, 7 - młyn św. Wincentego, 8 - młyn "Arnolda", 9 - młyn Augustianów, 10 - dolny młyn, 11 - kościół św. Wojciecha, 12 - kościół św. Andrzeja i św. Magdaleny, 13 - kościół św. Mikołaja, 14 - kościół św. Wawrzyńca i św. Elżbiety. Wykopy archeologiczne: I - wykopy na Ostrowie Tumskim, II, V, VI - wykopy na Starym Mieście.
Wg E. Małachowicza

Ryc. 2 Opole-Ostrówek. Rozmieszczenie domów i ulic w pierwszej połowie XII wieku. Wg W. Hołubowicza i B. Gedigi.
Objaśnienia: 1 - mur obwodowy zamku i wieża, 2 - odkryty fragment wału, 3 - zniszczony fragment wału, 4 - rekonstrukcja przebiegu wału, 5 - odkryte zarysy domów, 6 - domniemane fragmenty domów, 7 - ulice i podwórza, 8 - granice wykopów, 9 - lata prowadzonych na nich badań.

Ryc. 3 Wykres częstości występowania zabytków związanych z obróbką skóry w wykopach z Opola-Ostrówka, Wrocławia-Ostrowa Tumskiego i Wrocławia-Starego Miasta.

Ryc. 4 Wykres częstości występowania zabytków związanych z przędzalnictwem (tkactwem) w wykopach z Opola-Ostrówka, Wrocławia-Ostrowa Tumskiego, Wrocławia-Starego Miasta.

Ryc. 5 Wykres częstości występowania zabytków związanych z uzbrojeniem i oporządzeniem jeździeckim w wykopach z Opola-Ostrówka, Wrocławia-Ostrowa Tumskiego, Wrocławia-Starego Miasta.